

GREGORIANSK SANG EFTER REFORMATIONEN I DANMARK

AF BJARKE MOE

Lyden af den enstemmige sang, som flyder i lange bølger af rytmisk fleksibilitet, minder nok mange om kutteklædte munke. Ligeså stærkt dette billede måtte være, ligeså lidt giver det indtryk af, hvor udbredt sangene var i kirkelige miljøer uden for klostrene. Og at gregoriansk kun har noget med den katolske kirke at gøre, synes at være en udbredt misforståelse. Denne artikel kaster lys over, at den protestantiske kirke i Danmark betragtede den gamle kirkes repertoire som en naturlig del af den nye kirkes repertoire i det første århundrede efter reformationen.

Repertoiret har navn efter pave Gregor den Store (ca. 540-604), der ifølge myten samlede den vesterlandske kirkes sange. Forskere mener dog, at det først var senere, at kirkens repertoire af enstemmige sange til tidebønnerne, messerne og andre ritualer blev forsøgt samlet. Sideløbende udvikledes sangene lokalt med væsentlige variationer til følge. Derfor er det på flere punkter misvisende at hævde, at der skulle have været tale om et ensrettet repertoire, sådan som navnet antyder.

Alligevel kaldes repertoiret og stilen i almindelighed *gregoriansk sang* på dansk. I engelsktalende lande omtales sangene gerne som *plainchant* eller *plainsong* – en mere eller mindre direkte oversættelse af den latinske betegnelse *cantus planus*, hvis ækvivalente udtryk på dansk, jævn sang, ikke har vundet indpas. I modsætning til det danske navn, der hentyder til melodiernes formodede ophav, karakteriserer det latinske navn sangenes grundlæggende æstetik: en jævn rytmisk, fremadskridende melodi, hvis betoning og ophold jævnt følger tekstens diktion. Det tvetydige begreb *cantus planus* anvendtes siden 1200-tallet og menes at dække over modsætningen til kunstfærdig sang på grund af melodiernes begrænsede toneomfang. Men det diskuteres stadig. Når man i en dansk sammenhæng bruger betegnelsen gregoriansk sang, dækker den ofte over den brede stilistiske betydning.

Gregorianik i Danmark

Også i danske kirker og klostre i middelalderen brugte man enstemmige latinske sange baseret på et paneuropæisk repertoire. Man ved meget lidt om den konkrete kirkesang i de tidlige kristne tider i Danmark, men fra 1200-tallet nævner kilderne oftere og oftere navngivne korledere i landets domkirker, og derfor kan vi også med sikkerhed vide, at musik var en del af dagligdagen i kirkerne. Fra senere tider bevidner de såkaldte diplomer (middelalderlige kilder af retsligt indhold) ikke sjældent om sang i kirkerne, om organisatoriske vedtægter for korsangene og om indførelsen af nye sange. Eksempelvis fortælles det, at da domkapitlet i Aarhus i 1407 modtog 1000 mark af Dronning Margrethe til istandsættelse og

Det monumentale Missale Lundense, trykt i 1514, gengav enkelte melodier til brug i messen.

forbedring af domkirken og yderligere 600 mark til køb af jordegods, lovede biskoppen, at kannikkerne hver aften ville gøre procession til Vor Frue alter og synge *Salve Regina* og andre lovsange.

Kun ganske få liturgiske håndskrifter med musikalsk notation er bevarede i dag set i forhold til det store antal, der må have eksisteret landet over i middelalderen. Et af dem indeholder liturgien til Knud Lavards helgenkåring i 1170 i Skt. Bendts Kirke i Ringsted og blev formodentlig nedskrevet engang i 1200-tallet. En del fragmenter er bevaret, fordi de værdifulde pergamenter blev genanvendt til indbinding af bøger, når håndskrifternes indhold var blevet forældet. Selvom kildesituationen gør det vanskeligt at få et overblik over, hvilke sange der blev brugt hvor, hvornår og hvorfor, er der ingen tvivl om, at sang og musik spillede en afgørende rolle i kirken, både i forbindelse med højmesserne, ved tidebønnerne og ved fejringer af helgener.

Fra slutningen af 1400-tallet fremstilledes store *missaler*, dvs. bøger indeholdende tekster til højmissen, med hjælp af den nyeste trykkes teknik. De monumentale bogværker fremkom i et enormt antal, så de kunne ligge til grund for kirkelige ritualer landet over. Et eksempel er det såkaldte *Missale Lundense*, trykt i 1514 i Paris til brug i kirker i Lunds stift, som på dette tidspunkt var dansk territorium. På billedet ser man udsnit af *præfations*-melodierne, dvs. de sange som blev sunget som indledning til nadveren. De skiftede i årets løb, og billedet viser melodier til juletiden.

Reformationen: Brud eller kontinuitet?

Men hvad skete der efter reformationen? Teologer og musikhistorikere har tidligere hånd i hånd fortalt om, at reformatorerne afskaffede latin til fordel for modersmålet, og at den strofiske menighedssalme blev det bærende musikalske element i gudstjenesten. Man ville nok gerne fremstille overgangprocessen så brat som muligt for at vise, at protestantismen fra begyndelsen stod på egne ben. Man kan ikke fortænke tidligere generationer ønsket om at ville beskrive det særegne ved den lutherske messe – og det var uden tvivl menighedssang på modersmålet. Men fokus på den side af sagen har overskygget, at latin stadig var en væsentlig del af den protestantiske messe, og at de gamle sange fra den katolske tid stadig blev brugt.

Naturligvis udspillede der sig i stridsårene i første halvdel af 1500-tallet kampe mellem fløje i kirkelivet: Nogle ville afskaffe alt med tilknytning til pavedømmet, mens andre gik så helhjertet ind for indførelse af modersmålet i gudstjenesten, at kun dansk kunne bruges i sang og tale. Andre fløje var mere moderate og ønskede ikke, at en reformering af den teologiske lære behøvede at medføre en omvæltning af de kirkelige ritualer. Faktisk blev Luther selv på et ret sent tidspunkt interesseret i, hvordan den nye protestantiske teologi skulle implementeres i liturgien. Noget tilsvarende fandt sted i Danmark, hvor Luthers nære kollega, Johannes Bugenhagen, der var præst i Wittenberg, gav råd og vejledning til Christian III og de nye lutherske biskopper

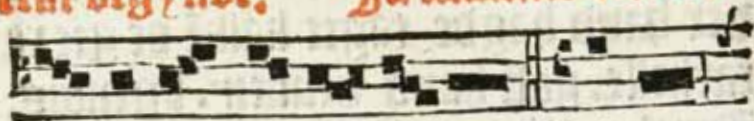
under sit toårige ophold i Danmark. Den nye kirkes ritualer blev reguleret af den såkaldte Kirkeordinans, der blev udstedt af kongen i september 1537. Som noget nyt skulle man synge de strofiske salmer, såsom *Nu bede vi den hellig ånd*, men det fremgår også klart af ordinansen, at væsentlige dele af den gamle kirkes repertoire fortsat skulle bruges. Eksempelvis skulle der stadig synges Kyrie i begyndelsen af messen “lige som her til dags haffuer wæred holdet”, dvs. sådan som man har gjort hidtil.

Kirkeordinansen

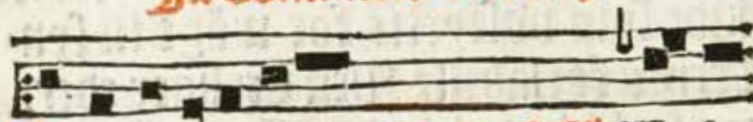
Hvad var ordinansen for en bog? Den var en regelsamling, som udstak retningslinjer for, hvordan gejstlige skulle forholde sig i deres embede. Her stod noget om, hvordan landets skoler skulle indrettes, så den nye protestantiske lære kunne gives videre til de næste generationer. Det blev også beskrevet, hvilke privilegier præster og degne havde, og hvilke forpligtelser der påhvilede superintendenterne, de gejstlige overhoveder for landets stifter. Dertil kom naturligvis vejledninger i, hvordan kirkens ceremonier skulle foregå. I sig selv var bogen ikke en liturgisk bog, som præsterne kunne have liggende på alteret og forrette messe efter. Den gav kun opskriften på, hvilke led i messen der skulle følge efter hinanden. Derfor måtte hver enkelt præst selv sørge for at have brugbare tekstsamlinger, og kirkens musikalske personale måtte selv skaffe deres musiksamlinger.

Den første protestantiske biskop i Lunds Stift, Frans Vormordsen (1491-1551), ønskede at hjælpe præsterne i sit stift på vej og udgav derfor en messebog (trykt i Malmø 1539) med vejledninger til, hvordan de skulle forrette messen. Her fandtes tekster og noder side om side. Men det var ikke alle messeled, der var med i Vormordsens messebog. Det var en stor bedrift at fremstille bogtryk af så omfattende indhold, og derfor bragte tidens liturgiske bøger kun det mest nødvendige

Symbolum Nicenū. *et libeu* Credo paa
Danſke *huilken* scolemester eller hørt
skal begynde. *In summis festis.*

Credo in unum deum. Patrem &
In dominicis diebus.

Credo i unū deū. *Cor^o pleñ.* Prīmū
omnipotentem factorē celi et terre. vi-
sibilem omniū et invisibilem. Et i unū
dūm nēm iesum christum filium deī
unigenitū. Et ex patre natū ante omnia
secula, deum de deo, lumen de lumine,
deum verum de deo vero. Genitū non
factum, consubstantialē patri, per quē
omnia facta sunt. Qui ppter nos ho-
mines et propter nostrā salutem des-
cendit de celis. Et incarnat⁹ est de spi-
ritu

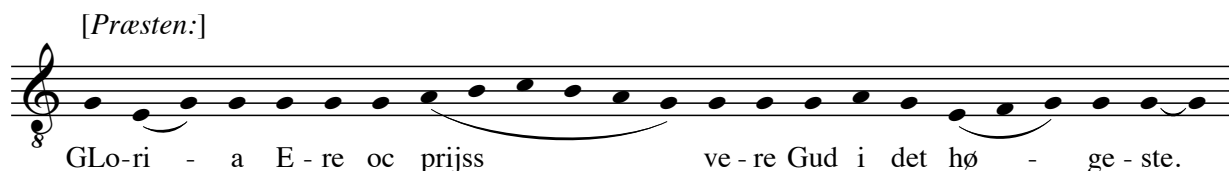
– det, som præsterne ikke kendte til i forvejen. Læser man messebøgerne i sig selv, fremstår de derfor rensset for meget af den gamle kirkes liturgi, og man får et forkert billede af, hvad Vormordsen rent faktisk anbefalede præsterne at gøre. I indledningen giver han selv udtryk for, at bogen ikke indeholder alt. Blandt andet skriver han, at “Psalmerne finder mand y psalmebøgerne”, og hvis man vil synge latinske sange, dvs. de gregorianske sange fra gammel tid, “finder mand [dem] y de latinske messebøger oc graler [= gradualer]”. Der var naturligvis ingen grund til at trykke tekster og melodier, som han vidste befandt sig i kirkerne stiftet over. Selvom kirken var blevet reformeret, ønskede Vormordsen altså fortsat, at man skulle anvende de gamle liturgiske bøger.

Genbrug er godt

Nogle elementer i den nye messe kunne direkte overtages fra katolsk tid. Eksempelvis den latinske trosbekendelse, Credo, som Kirkeordinansen og Vormordsens messebog foreslog, at man skulle synge inden den danske trosbekendelse. Vormordsen så ingen grund til at gengive de gammelkendte melodier i sin messebog, kun de indledende par ord og toner, så præsten, degnen og koret kunne blive mindet om de melodier, de kendte

i forvejen. På billedet herover ser man to citater af Credomelodier, den første “In summis festis”, som skulle bruges til de store festdage, og “In dominicis diebus” til ordinære søndage. Sangteksten, som står under det øverste nodesystem, slutter med “Patrem &c” og viser dermed, at her kun er tale om indledningen. Resten af melodien og teksten måtte man finde i de gamle katolske messebøger – hvis man altså ikke kunne huske den udenad. Efter man havde sunget det latinske Credo, skulle det danske synges. Det var en oversættelse af Luthers *Wir glauben all an einem Gott* med en melodi, som første gang var blevet trykt i Johann Walters *Eyn geystlich Gesangk Buchleyñ* (Wittenberg 1524). Den nye melodi sørgede Vormordsen derfor for at trykke i sin messebog – ikke fordi den var vigtigere end den anden, men fordi den ikke fandtes i de liturgiske bøger, som kirkerne forventedes at besidde.

[Præsten:]

GLo-ri - a E - re oc prijss ve - re Gud i det hø - ge - ste.

Forsamlingen suarer:

Oc paa ior - den fred. oc di - ne men - ni - ske een vel - be - haff - ue - lig - hed.

Vormordsens Gloria på dansk

Andre dele af den eksisterende messe tilpassede biskoppen bl.a. således, at nogle af de faste led, kaldet ordinariet, blev oversat til dansk, mens han dog bibeholdt de traditionelle gregorianske melodier. Det gjorde sig gældende med *Gloria in excelsis Deo*, Ære være Gud i det højeste – den himmelske sang, som bygger på englenes sang julenat. I en protestantisk sammenhæng brugtes ofte den strofiske parafrasering *Aleneste Gud i Himmerig*, som stadig anvendes den dag i dag, men Vormordsen prioriterede – ligesom den landsdækkende Kirkeordinans – fortsat at anvende den gamle gregorianske melodi. Konkret tog han det eksisterende missale fra Lunds Stift og tilpassede melodien efter den danske oversættelse. Nu kunne han med god samvittighed foreskrive, at præsten skulle intonere sangen, og at den “menige christen forsamling” skulle følge efter fra ordene “oc paa iorden fred”. Menigheden kendte jo melodien fra tiden før reformationen. Her er et konkret bevis på, at menigheden forventedes at synge med på de gregorianske sange.

Også præfationsmelodierne bearbejdede Vormordsen. Han satte fordanskede tekster til melodierne, bl.a. den til juletiden afbildet ovenfor, som præsterne kendte fra det katolske missale. Disse var ikke melodier, menigheden skulle synge med på. Det var udelukkende præstens anliggende, og derfor kan man hævde, at situationen musikalsk set var uforandret. Præsterne var vant til at synge de gregorianske melodier, og nu var det “blot” et spørgsmål om at ændre sproget.

Se Præfation til juletiden fra Vormordsens messebog på side 18.

Kirkegængere, som oplevede Vormordsens nye protestantiske messe, må have genkendt væsentlige dele af den katolske messe, som de var vokset op med. Man kan derfor argumentere for, at der bevidst blev forsøgt at skabe en blød overgang til protestantismen, i hvert fald i musikalsk henseende.

Repertoiret ensrettes

De gregorianske sange var i brug i kirken i adskillige generationer efter reformationen. Det kommer særlig klart til udtryk i det graduale, som odensebiskoppen Niels Jespersøn udgav i 1573. Det var en musikalsk håndbog med melodier til brug ved alle

søn- og helligdage året rundt. Frederik II autoriserede bogen og bekendtgjorde, at den skulle lænkes til degnens stol i kirker landet over. Repertoiret var overvejende baseret på gregorianske melodier. Af de 206 melodier, som Jespersøn lod trykke i bogen, var 146 (dvs. godt 70%) noteret med kvadratnoder og fortrinsvis med latinske tekster, kendetegnende for de gregorianske sange. Størstedelen af sangene i denne gruppe var introitus til messen (63 melodier) og halleluja-melodier (52), som blev brugt på langt de fleste dage i kirkeåret. De resterende 60 melodier, som var skrevet i mensuralnotation, var overvejende danske, metriske salmer.

Jespersøns *Gradual* var håndbog for kirkernes musikalske medarbejdere. I landsbykirkerne var det degne, mens det i bykirkerne var korledere og deres kor. Flere steder i bogen angiver Jespersøn til en given sang, at man i landsbyerne synger den på dansk og i købstæderne på latin. Derfor har man traditionelt betragtet gradualen og dens overvejende latinske sange som tilpasset bykirkerne med de professionelle kor, som var skolet i at synge den gregorianske sang. Det forklarer bare ikke, hvorfor bogen skulle befinde sig i alle kirker. Opdelingen i by og land skal nok ikke tages for konkret, for i sit forord til bogen opfordrer Jespersøn direkte degnene i landsbyerne til at synge latinske sange fra tid til anden. Et forbud mod latin har der ikke været tale om. Jespersøn mente nemlig, at salmer og åndelige sange var gavnlige og nyttige i kirken på hvilket sprog de end fandtes, bare de var skrevet af gudfrygtige mennesker.

Få år forinden havde københavnerprovsten Hans Thomissøn udgivet en salmebog. Den var et forsøg på – med kongens accept – at ensrette salmesangen. *Den danske Psalmebog*, som bogen meget kendetegnende hed, er blevet betegnet som et pionerarbejde og en af de største bedrifter i den danske kirkemusiks historie. Thomissøns indsamling af melodier og hans redigering af dem skulle blive afgørende for især senere generationer, som på tryk kunne se, hvordan han ønskede salmetraditionen. Derfor skal man have for øje, at salmebogen på mange punkter er resultatet af et ideologisk arbejde, der søgte at ensrette praksis i en tid, hvor salmesangen ude i kirkerne fulgte vidt forskellige traditioner. Den fortæller noget om, hvordan Thomissøn ønskede salmesangen skulle være – måske i højere grad end, hvordan sangen foregik. Salmebogens

Oc e - ui - ge gud DV som vid dit
ordt der haff - uer an - am - met man - dom i din
clar - hedz skin met eth nyt lius op - liu -
ser vo - re hier - ter Oc na[a]r vij syn - li - ge kien -
-de gud. oc han - nem san - de - li - ge vid sit hel -
li - ge e - uig - heds irds vd - gang be - gri - be. [...]

Præfation til juletiden fra Vormordsens messebog

indhold viser, at Thomissøn havde sans for det gamle sangrepertoire. Skønmæssigt 35% af melodierne stammede fra tiden før reformationen, og langt over halvdelen af disse var direkte overtaget fra gregorianske melodier.

Thomissøns salmebog afspejler menighedens salmesang i højere grad end det førmtalte graduale, som jo var degnenes og korenes bog. Men i modsætning til, hvad vi i dag forstår ved en salmebog, indeholdt Thomissøns ikke kun melodier til højmesserne i kirken om søndagen. I forordet til bogen skrev han, at han håbede, at den kunne blive brugt flittigt “i kirke, skole og hjem”. Der var salmer til andagt, som kunne bruges i private sammenhænge, ligesom der var bordvers til efter et måltid. Også kirkelige sange, som skulle bruges uden for højmassen var med, eksempelvis den gamle *Salve Regina*-melodi, som blev “kristelig forvent”, så sangen nu blev en hyldest til Kristus i stedet for Jomfru Maria. Thomissøn valgte også at tage andre gregorianske sange med, såsom *Sedit Angelus*, en processionssang til påske, trykt i en dansk gendigtning af Hans Tausen. Den blev opført som led i *Visitatio sepulchri* (besøg ved graven), en gammel skik, hvor man på påskemorgen med sang og optrin genopførte kvindernes tur til graven, da de fandt den opstandne frelser. Tausen genanvendte den oprindelig melodi, men omskrev den latinske tekst væsentligt. Han tilføjede beskrivende og dramatiserende elementer til teksten, hvilket fik den musikalske konsekvens, at melodien nu blev *syllabisk*. Frem for lange *melismer* havde hver stavelse altså nu én tone. Tilmed

gjorde han brug af strofiske virkemidler såsom enderim (*foer/ stor, opl/krop*), hvormed han sikkert har villet gøre det lettere at huske teksten. Sammenligner man Tausens version med en anden fordansket udgave, som i højere grad lægger sig op ad det gregorianske forlæg, ser man tydeligt disse forskelle. Se eksemplet øverst på side 19.

Mumlesang og munkeskrål

Jesperssøns *Gradual* udkom i nye udgaver i 1606 og 1637, hvilket vidner om, at dens indhold stadig var centralt for kirkens musikalske aktører 100 år efter reformationen indførelse. I 1640 udsendte biskoppen over Sjællands stift imidlertid et dekret om, at den latinske sang skulle afskaffes i landets domkirker, og det tyder på, at brugen af de gamle sange var ved at blive mindsket. Ikke før 1699 udkom en erstatning for Jesperssøns *Gradual*, nemlig Thomas Kingos, som nu én gang for alle forsøgte at udrydde “dend Latinske Mumle-Sang og Munke-Skraal” fra den danske kirke. Kingo havde det syn på den musikalske arv, at kirken siden Pave Gregor havde været “fordunklet og forvirret”, fordi han “indførte sine Gregorianske Sange/ hvilke dend gemeene Almue her i Norden og andre omliggende Land og Riger aldellis intet forstoed sig paa”. Kingos udlugning af de gamle sange lykkedes dog kun på overfladen, eftersom adskillige af de melodier, som Kingo førte videre, stammede fra den gregorianske sang. Et eksempel er den monumentale sang *O store Gud vi love dig*, som indleder

Guds En - - - - - gel

Guds En - gel klar oc huid/ aff Him - me - len foer/

sid - der hoss graff - - - uen/

op - lod graff - uen oc for - fær - de Vec - ten met Jord - skel stor.

er i - førd klar-hed - sens klæ - de - bon/

Aar-lig om mor-gen der Soel gick op/ gin-ge Quin-der-ne til graff-uen at smø-re Je-su dø-de krop.

Begyndelsen af den middelalderlige Sedit Angelus. Øverst en anonym fordanskning; nederst Hans Tausens gengidning (gengivet efter Hans Thomisson, Den danske Psalmebog, Kbh. 1569, fol. 87, 89)

hans *Gradual* under overskriften “Almindelig Psalmer som paa Søndagene [...] siunges i Guds Meenighed efter Ritualen”. Det var en rytmisk udformning af det latinske *Tē Deum*, som var blevet oversat til dansk og introduceret i reformationstiden.

Kingos stigmatisering af repertoireet holdt ved, og kun drypvis fandt de gregorianske sange vej tilbage til kirken. Det ligger uden for rammerne af denne artikel at komme nærmere ind på de forsøg, som er blevet gjort for at revitalisere den gregorianske sang, særligt fra slutningen af 1800-tallet. Dog vil jeg slutte af med at bringe et citat fra Erik Abrahamsens bog *Liturgisk Musik* (1919), som viser, at revurderingen af det tidligere så forkætrede repertoire skete ved en markant positionering i den stik modsatte grøft. Han agtede de gregorianske sange særdeles højt og så kritisk på den udvikling, han iagttog i reformationstidens kilder. Således gjorde han sig til talsmand for det syn, at indførelsen af protestantismen betød en afskaffelse af de gregorianske sange i den danske kirke. På baggrund af sine læsninger af Vormordsens messebog, der som nævnt ellers byggede videre på eksisterende messebøger, skrev han opsummerende i en polemisk tone (s. 74-75): “Karakteristisk for denne Periode er den fanatiske Nedsabling af den fra Fædrene nedarvede *cantus gregorianus*; den gregorianske Koral med dens klassiske Sprog kastes bort, eller også radbrækker man den med det danske Sprog. Reformatorerne vil nemlig absolut have Latinen ryddet ud af Kirken. Nye Tider, nye Idealer – denne Tids Ide var gennem Modersmaalet at

bringe Guds Ord til Folket. Reformatorerne taalte ikke, at man sang noget i Kirkerne, som ikke Præsterne selv og hele Folket fuldt ud forstod”.

Det er en smagssag, om reformationstidens forvaltning af det gregorianske repertoire var god eller dårlig, men Abrahamsens påstand om, at repertoireet blev kastet bort, kan i hvert fald modbevises.

Bjarke Moe, Custos' tidligere redaktør, ph.d. i musikvidenskab fra Københavns Universitet. Ansat som seniorredaktør ved *Det Danske Sprog- og Litteraturselskab*, hvor han deltager i et forskningsprojekt om “Musik og sprog i reformationstidens danske salmesang”. Projektet løber frem til 2021 og har til formål at gøre reformationstidens vigtigste kirkelige sangstof, såvel melodier som tekster, tilgængelige på en omfattende internetportal.